

Arbeid en spiritualiteit. Op verhaal komen tegen de verdrukking in

Inleiding

Zwoegen zul je om te eten, je leven lang. Zweeten zul je voor je brood, totdat je terugkeert tot de aarde. De Bijbel introduceert het thema arbeid in mineur. Om er verder nagenoeg over te zwijgen. Werktijd wordt aan banden gelegd: Zes dagen zult gij arbeiden en al uw werk doen, de zevende dag is een rustdag. Maar ook de begrenzing verandert niets aan de mineur. Het Bijbelboek dat indringend reflecteert op het nut van arbeid, Prediker, stelt nuchter vast: werken is najagen van wind, absurd.¹ Op de vraag: Welk voordeel heeft de mens van al zijn inspanningen, waarmee hij zich inspannt onder de zon?, volgt het onverbiddelijk antwoord: Er is geen voordeel te behalen onder de zon.

Misschien is dit sombere inzicht wel de reden dat er een verlangen onder mensen leeft om hun werk te ervaren als deelhebbend aan een overstijgende zinsamenhang. Kromgebogen spittende in de zware grond, weet de boer zich onder de bewolkte hemel opgenomen in de kringloop der seizoenen en een schakel in de voortgang der geslachten. Vincent van Gogh tekende en schilderde eind 19^e eeuw zijn landarbeiders, werkend in het zweet huns aanschijns, als stille getuigen van een kosmische samenhang. Of verbeeldde hij een romantisch ideaal van een gegoede burgerij, die zich in de schijnzekerheid van een onaantastbare maatschappelijke orde afkeert van de leef- en werkomstandigheden van het stadse industrieproletariaat? Waar deze burgerij zichzelf begreep als onderdeel van een sacrosancte sociale ordening, crepeerden kinderen, mannen en vrouwen in de sloppenwijken na hun 14-urige werkdag. Waren de zwoegende boeren en arbeiders in plaggenhut en kelderkrot in staat zich onderdeel te ervaren van een betekenisvol verband?

In deze spanning wordt de relatie tussen arbeid en spiritualiteit hier onderzocht. Enerzijds is er de oprechte wens om in het arbeidsproces meer te zijn dan een anoniem en vervangbaar radertje van een abstracte machine. Anderzijds bestaat het gevaar om zich in dat verlangen aan de concrete maatschappelijke werkelijkheid te onttrekken. Ik zal betogen dat spiritualiteit een kritisch tegenwicht kan bieden aan de allesoverheersende ideologie van de financieel-economische sector waarin het arbeidsleven van mensen is ingebed.

1 Dit woord gebruikt Aart Schippers in zijn vertaling van Prediker: *Zoet is het licht*, Baarn: Ten Have, 2003.

Onder arbeid wordt betaalde arbeid binnen een dienstverband verstaan. De discussie over het twijfelachtige onderscheid tussen betaalde arbeid, huishoudelijke arbeid, mantelzorg, maatschappelijke dienstverlening en vrijwilligerswerk laten we hier buiten beschouwing.² De fluïde grenzen tussen werk, privé en vrije tijd, de automatisering en robotisering van werkprocessen blijven eveneens buiten beeld. Het gaat hier over mensen die werken, een baan hebben, vaak in de eerste plaats om geld te verdienen om te voorzien in hun levensonderhoud, maar vaak niet alleen daarom.

Spiritualiteit wordt niet inhoudelijk ingevuld, maar formeel benaderd als het bredere zingevingsverband waarin mensen zichzelf begrijpen. Voor sommigen zal het begrip gerelateerd zijn aan een of andere religieuze traditie, voor anderen is het gevoel van een brede zinsamenhang niet verbonden met godsdienstige begrippen, maar met kosmische, psychische of metafysische noties.

Arbeidsmoraal

Spiritualiteit wordt hier onderscheiden van arbeidsmoraal. Dat vraagt om een toelichting omdat er sinds Max Weber een directe link gelegd wordt tussen godsdienst en de wijze waarop mensen zich tot hun werk verhouden. Arbeidsmoraal is een sociologische categorie en betreft een cultuurkenmerk, een kenmerk waarmee een samenleving in een bepaalde periode getypeerd wordt. Toch is het de moeite waard dieper in te gaan op het verschijnsel arbeidsmoraal, omdat de verandering van arbeidsmoraal in de loop der tijd wel iets laat zien van de complexe verhouding tussen godsdienst en arbeid.

De middeleeuwse werkelijkheid is door en door religieus. God is direct aanwezig in alle facetten van het leven en is daarmee dus ook aanwezig in de kringloop der seizoenen, vruchtbaarheid en oogst, geboorte en dood. In volledige afhankelijkheid van de natuurlijke gang van zaken, zonder ook maar het minste inzicht in natuurlijke processen van oorzaak en gevolg, was er een nauwe relatie tussen het harde leven van alledag en het kerkelijk leven, de terugkerende hoogtepunten van de mis en de feesten van het kerkelijk jaar en de troost van voorspraak en bemiddeling. Vanaf 1500 verdwijnt God geleidelijk uit het leven van alledag onder invloed van een geleidelijke rationalisering van het bestaan. Dit gebeurt aanvankelijk alleen door verbetering van de techniek, wat al snel tot grootschalige industriële productie leidt, en voorts ook in de agrarische sector, wat weer oorzaak is van ontbinding van sociale verbanden en ontworteling van grote groepen mensen. Ondernemers

2 Zie hierover: U. Knecht e.a., *ABC des guten Lebens*, Rüsselsheim: Christel Götttert Verlag, 2012.

gaan investeren in industrie en handel, gaan calculeren, risico's nemen en krijgen daardoor een heel andere verhouding tot de Voorzienigheid. Ten slotte zorgen wetenschappelijke ontdekkingen voor de onttovering van de wereld.

Zo verdwijnt de vanzelfsprekende aanwezigheid van God in een proces van enkele eeuwen geleidelijk uit het dagelijks leven. Dat stelt kerk en theologie voor de vraag hoe God teruggebracht kan worden in het dagelijks leven. Het antwoord is, aldus Weber, dat de wereld waarop de mensen werken tot werkplaats voor Gods aangezicht wordt gemaakt.³ Als niet langer het dagelijks leven als zodanig geheiligd is, dan wordt het werken op de onheilige aarde onder Gods hemel een geheiligde activiteit, tot eer van God. Onder invloed van de opkomende moderniteit vallen arbeid en collectieve spiritualiteit meer en meer samen, een congruentie die overigens werd voorbereid in kloosters en gilden. De gilden in de opkomende steden worden volledig beheerst door de eenheid van *labora et ora*.⁴ Zoals de kloosterlingen in de alledaagse tucht en regelmaat van het kloosterleven de relatie met God tot stand brachten, zo werden de gezellen van de gilden in jarenlange oefening vertrouwd gemaakt met vakmanschap, vroomheid en socialiteit en de nauwe samenhang tussen die drie. Spiritualiteit is niet langer onderdeel van de werkelijkheid, maar zij wordt dragend bestanddeel van de werkhouding van de ambachtsman.

Deze schets van de verandering in de relatie tussen arbeid en godsdienst aan het begin van de moderniteit maakt duidelijk dat over deze relatie niet gesproken kan worden zonder oog te hebben voor de maatschappelijke veranderingen. Dat betekent met andere woorden dat de relatie tussen arbeid en godsdienst niet een vaststaande verhouding is tussen twee 'grootheden', maar dat de relatie onder invloed van maatschappelijke ontwikkelingen voortdurend aan verandering onderhevig is. Hoe subtiel dergelijke veranderingen kunnen gaan, toont Lasch in zijn schets van het Amerikaanse arbeidsethos vanaf eind 18^e eeuw.⁵ Voor de puriteinen uit die tijd staat voorop dat alle inspanning gericht is op het algemeen belang. Voor iedereen geldt een algemene roeping om God te dienen en een bijzondere roeping om met de van God gegeven talenten zijn plaats in de gemeenschap in te nemen. Persoonlijke voorspoed is een toevallig product van de gezamenlijke arbeid en collectieve vooruitgang. Iedereen ontvangt alles uit Gods hand, niemand heeft reden om te pochen of te morren. Deze puriteinse benadering van ar-

3 M. Weber, *Religiöse Heilsmethodik und Systematisierung der Lebensführung*, 1920; in: M. Weber, *Die protestantische Ethik I, eine Aufsatzsammlung*, Gütersloh: Gütersloher Verlagshaus Mohn, 1984.

4 P. Sloterdijk, *Du musst dein Leben ändern*, Frankfurt aM: Suhrkamp Verlag, 2009.

5 C. Lasch, *De cultuur van het narcisme. Leven in een tijd van afnemende verwachtingen*, 1979, Amsterdam: De Arbeiderspers, 1980. Met name hoofdstuk 3.

beid en spiritualiteit ondergaat in de loop van de 19^e eeuw een verschuiving. Deugden zoals matigheid en vlijt blijven van belang, maar de inzet wordt persoonlijke ontwikkeling. God helpt wie zichzelf kan helpen, je werkt voor jezelf. Zelfdiscipline is nodig om de van God gegeven talenten te ontwikkelen. Naast het verdienen van geld gaat het daarbij om het verwerven van reputatie en respect.

Van deze, nog sterk naar de puriteinse ethiek hellende instelling is het maar een kleine stap om te streven naar reputatie met het oog op de eigen marktwaarde. Aan het begin van de 20^e eeuw wordt de beeldvorming belangrijk, het imago van de winnaar is belangrijker dan zijn prestatie. Alleen hij telt mee 'die het gemaakt heeft', niet degene die tot iets in staat is. Doel wordt het wekken van jaloezie, het oogsten van bewondering.

Het verlangen naar heilheid

Lasch beschrijft de ontwikkeling van de arbeidsmoraal in de Verenigde Staten nog als een collectief proces. Goed beschouwd beschrijft hij alleen de arbeidsmoraal binnen een kleine klasse van ondernemers en industriëlen. Duidelijk wordt dat de rol van de godsdienst als gedeeld oriëntatiesysteem snel afneemt en aan het begin van de 20^e eeuw nagenoeg geen rol meer speelt. Dat proces heeft zich in Nederland na de Tweede Wereldoorlog versneld doorgezet, doorgaans aangeduid als secularisatie.⁶ Voor veel mensen biedt de kerkelijk geïnstitutionaliseerde godsdienst sindsdien geen referentiekader meer. Mensen moeten voor zichzelf op zoek naar een zinsverband waarbinnen zij zichzelf kunnen begrijpen. Binnen de kerken is het thema arbeid en de betekenis van arbeid voor de mens nagenoeg afwezig.

In 2009 publiceerde het landelijk bureau van DISK (de inmiddels opgeheven Dienst in de Industriële Samenleving vanwege de Kerken) een serie interviews met werknemers in uiteenlopende sectoren van de economie.⁷ De geïnterviewden wordt gevraagd naar motivatie, plezier, frustraties en drijfveren in hun werk. In een analyse van de interviews concluderen Van den Hoogen en Dane dat gesproken kan worden van werk als bron van spiritualiteit, langs twee lijnen. Werk brengt regelmaat in het leven en het garandeert sociale samenhang. Wat dat laatste betreft, of het nu gaat om collega's, cliënten, klanten of om het uitvinden van nieuwe producten, door iedereen wordt dankzij het werk dat zij of hij doet een brede sociale samenhang ervaren.

6 Zie voor een recente verrassende weging van arbeidsmoraal in relatie tot religieus erfgoed binnen Europa: K. Stam e.a., 'Arbeidsethos in Europa: religieuze traditie of modernisering', *Religie & Samenleving* 11 (2016), 6-30. Het 'calvinistische' Nederland kent de laagste arbeidsmoraal in Europa, de hoogste is te vinden in oosters-orthodoxe en islamitische landen.

7 H. Crijns e.a. (red.), *Beroep en Bezieling. Pastores in gesprek met mensen op de werkvloer*, Utrecht: Kok, 2010.

De geïnterviewden voelen zich op een of andere manier opgenomen in een ‘wij, mensen’, hun werk draagt bij aan humaniteit. Wat de regelmaat betreft, werk zorgt voor dagelijkse regelmaat en terugkerende rituelen, met betrekking tot het eigenlijke werk of tot de sociale context waarbinnen het verricht wordt. Hoewel geen van de geïnterviewden reflecteerde over het eigen werk in termen van spiritualiteit, is er voor de auteurs onmiskenbaar sprake van spiritualiteit in de manier waarop de geïnterviewden hun werk ervaren, een *minimal spirituality* ver weg van theologie en kerkelijke rituelen.⁸ Daarmee bedoelen zij het gevoel opgenomen te zijn in een zinsverband dat de individuele persoon overstijgt, zonder dat daarvoor kerk, theologie of liturgie enige bemiddelende functie hebben. Het werk zelf kan begrepen worden als een vorm van liturgie, als het beleven van gemeenschap van mensen die elkaar niet hebben uitgezocht, maar die toch in verbondenheid zich samen inzetten voor de kwaliteit van leven. Kerk en theologie zijn niet in staat de link te leggen met deze op de werkvloer ervaren spiritualiteit, zo concluderen de twee auteurs. Toch is het belang van deze *minimal spirituality* voor betrokkenen evident. Als er conflicten ontstaan tussen collega’s, als men zich niet gerespecteerd voelt in de prestatie die men levert, als de werkdruk te groot wordt en men geen maat meer weet te houden, individueel of als organisatie, in al die gevallen knapt er iets. Er ontstaat een onbehagen, dat dieper gaat dan burn out, ziekteverzuim, pestprotocol of ontslag. Er ontstaat een existentiële crisis. Het werk is voor mensen werkelijk bron van spiritualiteit, is de conclusie.⁹

Kritiek op het verlangen naar heelheid

De wereld waarin gewerkt wordt, wordt gezien als een neutraal decor, het onverschillige toneel waarop de mens in zijn levensonderhoud moet voorzien. De wereld zelf is het mechanisch universum, de technisch te bewerken aarde. Dat is het wereldbeeld van de moderne mens. Het beeld is ons vertrouwd, maar klopt deze vooronderstelling? Hebben we geen blinde vlek in ons denken over arbeid en spiritualiteit? Vergeten we niet te makkelijk dat volgens het Genesisverhaal de aarde vervloekt is: geen neutraal decor, maar vervloekte werkplaats (Genesis 3:17)? Dat roept iets anders op dan het beeld van een neutrale, onverschillige werkomgeving. De werkelijkheid waarin de mens moet werken is misschien niet goddelijk bezield, zoals de Middeleeuwer dacht, maar kan het zijn dat hij door de duivel of door een afgod is bezeten? Hoe neutraal is de werkelijkheid? Dat is de vraag die Karl Marx

8 T. van den Hoogen en H. Dane, ‘Minimal spirituality’, in: H. Crijns, a.w., 235-250.

9 Voor theologen ligt het nog niet voor de hand om het werk als ankerplaats voor geloven te zien. Zie: W.M. Dekker e.a., *Ankerplaatsen. Waar geloven houvast vindt*, Zoetermeer: Uitgeverij Boekencentrum, 2015.

in het midden van de 19^e eeuw aan de orde stelt. Kunnen we, in zijn woorden, over werk en bezieling spreken zonder de werkelijkheid te onderzoeken waarbinnen gewerkt moet worden, de maatschappelijke verhoudingen, de belangen en machtsverhoudingen die het arbeidsproces beheersen? Zomaar spreken over ‘werk’ is voor hem een verhullende abstractie. Willen we iets van arbeid begrijpen, aldus Marx, dan moeten we de productieverhoudingen onderzoeken waaronder zij plaatsvindt. Mensen moeten hun arbeidskracht verkopen tegen een prijs die net voldoende is om deze arbeidskracht in stand te houden. En het resultaat van zijn inspanning komt niet hem toe, maar de eigenaar van de productiemiddelen. ‘De arbeidskracht is dus een waar die door haar bezitter, de loonarbeider, aan het kapitaal wordt verkocht. Om te overleven’.¹⁰ Daarmee vervreemdt de arbeider van zijn werk en er vindt een scheiding plaats tussen werk en leven. ‘Het leven begint voor hem (de arbeider) daar waar zijn arbeid ophoudt, aan tafel, in het café, in bed’.¹¹ Is daarmee alles over de arbeider gezegd? Zeker niet, want hij beschikt wel degelijk over ‘reproductieve edele kracht’, waarmee hij nieuwe waarden kan scheppen. Daarvoor is wel nodig dat eerst de maatschappelijke verhoudingen zodanig veranderen, dat de arbeider deze edele kracht niet voor zichzelf verloren hoeft te laten gaan omdat hij haar moet afstaan aan het kapitaal.

De werkelijkheid waarin gewerkt wordt, is voor Marx dus niet neutraal en onverschillig ten opzichte van de werkende mens. We leven en werken in een door macht en belangen bezeten wereld. En zolang wij mensen onder deze bezeten omstandigheden moeten werken, kunnen wij niet werkelijk mensen zijn, zijn wij vervreemd van onszelf. Met andere woorden, spiritualiteit is niet mogelijk omdat en zolang we onderdeel zijn van een door een afgod beheerste wereld. Ook de godsdienst van deze van zichzelf en zijn medemensen vervreemde mens is namelijk product en afspiegeling van de machtsverhoudingen waaronder hij moet werken. ‘De religie is de algemene theorie van deze wereld, (...) haar enthousiasme, haar plechtige aanvulling, haar universele basis voor troost en rechtvaardiging. Zij is de fantastische verwerkelijking van het menselijk wezen, omdat het menselijk wezen geen ware werkelijkheid bezit. (...) De religieuze ellende is tegelijk zowel de uitdrukking van de werkelijke ellende, als het protest tegen de werkelijke ellende. De religie is de verzuchting van het gekwelde schepsel, het gemoed van een harteloze wereld, (...) Zij is het opium van het volk.’¹² We zijn dus gewaarschuwd, als we het willen hebben over arbeid en spiritualiteit. De vraag naar *minimal spirituality*, naar God in het leven van alledag, naar rust,

10 K. Marx, *Loonarbeid en kapitaal*, 1849, Amsterdam: Pegasus, 1974, 25.

11 K. Marx, *a.w.*, 33.

12 K. Marx, *Bijdrage tot kritiek op de Hegelse rechtsfilosofie*, 1844 in: *Over Godsdienst, Staat en het Joodse vraagstuk*, Amsterdam: Pegasus, 1975, 87v.

balans, bezinning, mystiek is wellicht heel begrijpelijk, maar zou de vraag het symptoom kunnen zijn van een blinde vlek?

De christen in de maatschappij

Zijn we dan veroordeeld de *minimal spirituality* met Marx af te doen als *opium van het volk*? Is er dan nog ergens vaste grond onder de voeten, als we willen spreken over arbeid en spiritualiteit? Zijn we niet gedoemd te wachten op de ineenstorting van het systeem, met alle dramatische gevolgen van dien, alvorens we weer kunnen spreken over *God in het leven van alledag*? We willen toch dat ons gelovig zelfverstaan enige relevantie heeft voor ons dagelijks leven? Gelukkig zijn we de eersten niet, die voor dit dilemma geplaatst worden. In 1919 wordt Karl Barth gevraagd een lezing te houden over *De Christen in de maatschappij*.¹³ In de chaotische situatie van het Duitsland na de Eerste Wereldoorlog, in een sfeer van revolutie en burgeroorlog, buigt een kleine groep christenen zich op een conferentie in Tambach over de vraag wat hen te doen staat.

Twee opties wijst Barth direct van de hand. In de eerste plaats kan het niet zo zijn dat christenen bepaalde instituties, partijen of organisaties gaan optuigen met het predicaat 'christelijk'. Daarmee zouden ze Christus voor hun karretje spannen en van Zijn soevereiniteit beroven. Maar, en die verleiding is misschien wel groter, ze mogen en kunnen zich ook niet terugtrekken op 'christelijke eilandjes' in een door boze krachten beheerste maatschappij. Ze kunnen niet de illusie koesteren dat ze in isolement en onder elkaar 'ware christenen' kunnen zijn in een op drift zijnde samenleving. Christenen moeten onder ogen zien dat zij met huid en haar, met hart en verstand deel uitmaken van de maatschappelijke werkelijkheid, hoeveel protest, geloof en gebed ze daartegen in eigen kring ook in stelling brengen. 'De zogenaamde "religieuze beleving" is een volstrekt afgeleide, secundaire, gebroken vorm van het goddelijke. Ze is ook in het beste en zuiverste geval vorm, niet inhoud!' Is het dan wel mogelijk om te spreken van de christen in de maatschappij, of staat de christen altijd onder de verdenking met zijn spirituele inspanningen een religieus sausje over de gebroken werkelijkheid te gieten en dus die werkelijkheid niet werkelijk serieus te willen nemen? Die verdenking kan de christen alleen wegnemen als hij van meet af aan erkent en belijdt dat het in de wereld niet om zijn inspanning gaat maar dat het 'om God gaat, om de beweging van God uit, om ons bewogen zijn door hem, niet

13 K. Barth, *De Christen in de Maatschappij*, 1919, Zeist: N.C.S.V., 1978. Over de rede van Barth, zie: H.G. Dane, *Verlichting en Vergeving. Over kerkelijk vormingswerk*, Zoetermeer: Boekencentrum, 1995.

om religie.¹⁴ God is neergedaald in onze werkelijkheid en alleen daarom is deze werkelijkheid niet aan zichzelf overgelaten, hebben de krachten die haar beheersen niet het laatste woord en kunnen, moeten christenen zich laten bewegen om deze werkelijkheid op zich te nemen. Zij zijn de eersten niet, God is hen voorgegaan. God is vlees geworden en maakt deel uit van de dagelijkse werkelijkheid, ook op de werkvloer. God heeft zich laten kennen, daarom mogen christenen zich verstitouten het goddelijke direct op het menselijke te betrekken. Maar pas op, ‘Al te klein is de stap van de Jahwe-beleving naar de Baäl-beleving’. De ziel is kennelijk een twijfelachtige bondgenoot in het verlangen naar Godsbeleving. ‘Niet ons willekeurig ervaren en beleven van God, niet onze willekeurige vroomheid is deze levensbeweging, (...) maar de loodrechte lijn, die door al onze vroomheden en belevingen heen en grotendeels eraan voorbij gaat (...)’¹⁵ Met andere woorden: God is wel in onze werkelijkheid aanwezig, maar wij kunnen niet naar believen over Hem beschikken.

Van twee kanten wordt ons zo de relatie tussen arbeid en spiritualiteit uit handen geslagen. Voor Marx is religie opium, nodig zolang de kapitalist niet is onteigend. En Barth verzet zich tegen alle vrome inspanning een christelijke saus over of een christelijke vrijplaats in ons aardse bestaan te scheppen. Voor beiden is het niet mogelijk ons aan de eigen haren uit het moeras op te trekken.

Gods medescheppers

Dorothee Sölle neemt de handschoen op in haar boek *God heeft mensen nodig*.¹⁶ Zij voert een hartstochtelijk pleidooi voor de waarde van de arbeid van de mens in het licht van de schepping Gods en de mens als schepsel Gods. Arbeid heeft voor haar drie essentiële dimensies die zowel spiritueel als materieel zijn: zelfexpressie, socialiteit en het bewaren van de schepping. De mens mag zich verstaan als mede-schepper Gods. Met instemming citeert zij de encycliek *Laborem Exercens* van Paus Johannes Paulus II uit 1982: ‘God heeft de mens geschapen om scheppers te zijn en hun mens-zijn te verwelkomen door werk. De mens actualiseert zichzelf, wordt het subject dat hij mag worden.’¹⁷ De menselijke waardigheid ontstaat ook binnen de sociale relaties van het werk. ‘Werk is gemeenschappelijk’ en ‘als we verdiept zijn

14 K. Barth, *a.w.*, 15.

15 K. Barth, *a.w.*, 16.

16 D. Sölle, *God heeft mensen nodig. Een theologie van de schepping*, Baarn: Ten Have, 1984.

17 Sölle, *a.w.*, 109. Sölle heeft ook vileine kritiek op de paus vanwege het seksistische karakter van de encycliek. Daarin wordt arbeid beschreven als zijnde louter een zaak van mannen. De vrouw hoort thuis in het gezin en wat zij daar doet is geen arbeid.

in goed werk verdwijnt onze “aangeboren egocentriciteit” en dientengevolge wordt het goddelijke zelf in ons vrij gezet.¹⁸

Zo ontvouwt Sölle een ontwerp voor een theologie van de arbeid, voor een innige band tussen arbeid en spiritualiteit. De door haar gebruikte termen als zelfexpressie en zelfontplooiing verraden weliswaar een tijdgeest van enkele decennia geleden, ook in het huidig denken over de waarde van werk gaat het om ‘het beste uit jezelf halen’, zelfverwerkelijking en persoonlijke groei. Sölle geeft een theologische rechtvaardiging voor de zelfexpressie als spirituele essentie van werk. Maar Sölle moet zelf erkennen dat haar polsstok niet lang genoeg is. Slechts voor een kleine groep van werkende mensen is het ideaal weggelegd dat ze schetst. De overgrote meerderheid van werkende mensen gaat gebukt onder werkomstandigheden die elke vorm van zelfrealisatie uitsluiten. Gepassioneerd tekent zij protest aan tegen productieverhoudingen die de goddelijke waardigheid van de mens geweld aandoen, maar meer perspectief heeft zij ten slotte de ‘verdoemden dezer aarde’ niet te bieden. Voor de overgrote meerderheid van hen die in het zweet huns aanschijns hun brood verdienen zit er niets anders op dan hunkerend uit te zien naar een onbekend utopia of zich te laten afkopen met het dagelijkse overaanbod van alles belovende consumptiegoederen.

De macht van de context betreft echter niet alleen de onderste regionen van de arbeidsmarkt. Werkdruk, stress, burn out, de dwang van protocollen en van tijdregistratie, van targets en deadlines, iedereen staat zelf en alleen voor de opgave er mee in het reine te komen. Weliswaar lijkt er weer enige aandacht te komen voor de dwang van het economische systeem dat ons zijn wetten oplegt, maar met de woorden van de filosoof Zizek: ‘we kunnen ons het einde van de wereld beter voorstellen dan het einde van de bestaande productieverhoudingen’ (*Trouw*, 2 februari 2016). Kort na het ineensstorten van het Oostblok in 1991 wees Paus Johannes Paulus II op het gevaar van verafgoding van het wereldwijde economische systeem in zijn encycliciek *Centesimus annus*. Spiritualiteit kan valse spiritualiteit, afgodendienst, blijken te zijn. Luyendijk constateert dat bankiers in een amoreel universum leven,¹⁹ de filosoof Seibers stelt dat ook buiten de banken de ‘banaliteit van het kwaad’ (een term van Hannah Arendt) zich genesteld heeft. De intrinsieke motivatie van de werkers bij Shell, zo ontdekt hij op de werkvloer, kan niet ingepast worden in de bedrijfsvoering die wordt beheerst door beoordeling van resultaten; resultaten die uiteindelijk alleen beoordeeld worden in het licht van het rendement op de aandelen. Hij concludeert: ‘Shell is niet zozeer het probleem, het is de samenleving. We hebben nieuwe vormen van

18 Sölle, *a.w.*, 116.

19 J. Luyendijk, *Dit kan niet waar zijn. Onder bankiers*, Amsterdam/Antwerpen: Atlas Contact, 2015.

samenleven en een nieuwe visie op de toekomst nodig' (*Trouw*, 2 februari 2016). De ethicus Van Tongeren is pessimistisch over de mogelijkheid dat het daarvan gaat komen: 'Het systeem is zo heersend geworden, het laat zich niet meer corrigeren' (*Trouw*, 16 januari 2016). Een dag eerder is er in dezelfde krant aandacht voor een pamflet dat oproept tot debat in de VVD, waarin wordt gesteld 'dat het kapitalisme intussen een zelfstandige kracht is geworden, die alles domineert'. En de filosoof Ankersmit voegt daaraan toe: 'Er is geen ideologie meer, dat een antwoord heeft op de ongebreidelde kracht van het geglobaliseerde kapitalisme. Het probleem is, dat zowel onze ideologieën als onze politieke instituties daar niet meer tegenop kunnen.'

Cri de coeur

Zo bezien is al het spreken over spiritualiteit en werk een schijnvlucht uit een onontkoombare werkelijkheid. Dan toch maar vasthouden aan de *minimal spirituality* zoals mensen die op het werk ervaren? Al weer meer dan 10 jaar oud is het pleidooi van Jurjen Beumer om aandacht te schenken aan wat hij noemt 'de spiritualiteit van het gewone leven'.²⁰ In zijn diakonale arbeid onder werklozen, daklozen en papierlozen beseft hij het belang van de belevingswereld van mensen als aanknopingspunt voor geloven. 'In het gewone leven zijn we het meeste mens', zo begint hij zijn boek. Maar juist het gewone leven staat permanent onder druk in de chaos van alledag, of het nu de stress van het werk is of de opgeklopte drukte van reclame en amusement. Om niet gek te worden of te verzanden in oppervlakkigheid is er een spiritualiteit van alledag nodig. Daarmee behouden we de spankracht, daadkracht en veerkracht, nodig voor het goede leven. Beumer benadert de relatie tussen arbeid en spiritualiteit dus van de andere kant. Niet het dagelijks arbeidsleven is een bron van spiritualiteit, maar om in de dagelijkse leven overeind te blijven, is het noodzakelijk ruimte te maken voor spiritualiteit.

Ook Kune Biezeveld bepleit een nauwe relatie tussen dagelijks leven en spiritualiteit.²¹ Haar pleidooi zet in bij de spiritualiteit die mensen ervaren in de kringloop van de seizoenen, de schoonheid van de natuur, het wonder van geboorte, het raadsel van het sterven. Waarom deze ervaren spiritualiteit van mensen niet serieus nemen, vraagt ze zich af. Waar komt de weerstand vandaan onder theologen tegen deze spiritualiteit van alledag? Waarom plaatst de in haar ogen dominante manlijke protestantse theologie elke verbinding tussen God en het dagelijks leven onder de

20 J. Beumer, *De spiritualiteit van het gewone leven. Over veerkracht*, Kampen: Ten Have, 2005.

21 K. Biezeveld, *Als scherven spreken. Over God in het leven van alledag*, Zoetermeer: Meinema, 2008.

verdenking van heidendom? Net als Beumer constateert Biezeveld dat veel mensen ernaar verlangen om te ontkomen aan de *ratrace* van het bestaan, dat ze verlangen naar rust, stilte, inkeer, bezinning, mystiek. En ze verbaast zich over de huiver onder theologen voor de mogelijkheid van godservaring in het dagelijks leven. God zelf beschikt toch over wat heilig is, dan kan God zich toch laten ontmoeten op onverwachte plaatsen en momenten? Waren het niet de reformatoren die de soevereiniteit van God over alle terreinen van het leven centraal stelden, Zijn zegenende almacht, zonder tussenkomst van kerk en heiligen? Waarom dan zo'n angst voor een verbinding tussen God en de alledaagse werkelijkheid? Biezeveld weet dat deze angst samenhangt met de angst voor natuurreligie; natuurreligie die in verband wordt gebracht met de middeleeuwse spiritualiteit, waaraan mede dankzij de Reformatie een einde zou zijn gekomen. Ze is bang dat het kind met het badwater is weggegooid.

Twee krachtige pleidooien om het verlangen naar alledaagse spiritualiteit serieus te nemen. Spiritualiteit heeft voor beide auteurs de functie om mensen in staat te stellen weerstand te bieden tegen de maalstroom van de economische wetmatigheden. Biezeveld vraagt van theologen de alledaagse ervaringen van mensen serieus te nemen en op te nemen in een christelijk-theologisch vertoog, in plaats van vanaf de zijlijn te waarschuwen tegen natuurlijke theologie. Beumer wil als pastor een bijdrage leveren aan de versterking van de weerstand van mensen tegen de alledaagse mallemlen. Beiden zijn doordrongen van de noodzaak een nieuwe taal te ontwikkelen sinds het wegvallen van collectieve religieuze zingevingsrasters. Het wegvallen heeft misschien bij velen een gevoel van vrijheid veroorzaakt, maar het bleek vaak te gaan om de vrijheid alleen achtergelaten te zijn in een onherbergzame omgeving.²²

Macht en spiritualiteit

Doet de vraag naar macht er dan niet meer toe? Zowel Beumer als Biezeveld gaan er aan voorbij. Toegegeven, Marx heeft afgedaan. Een belangrijke bijdrage aan zijn afgang werd geleverd door de postmoderne filosofen, zoals Foucault die tot het inzicht kwamen dat er geen plaats buiten de macht bestaat. De samenleving bestaat uit in elkaar grijpende structuren, die elk op hun manier door machtsverhoudingen gereguleerd worden. Elke kritiek op en aantasting van bestaande machtsstructuren komt voort uit en is ingebed in andere machtsstructuren. Als het over macht gaat komen we altijd van de regen in de drup, worden we altijd door de hond of door de kat gebeten. In het kielzog van dit macro-sociologische inzicht ontteden mensen zich van

22 Zie over de veroordeling tot vrijheid: P. Sloterdijk, *Die schrecklichen Kinder der Neuzeit. Über das anti-genealogische Experiment der Moderne*, Frankfurt aM: Suhrkamp Verlag, 2015.

de ideologische machtsapparaten, vooral de kerken, waarin ze zich gevangen voelden, om in de illusie van een vrij gekozen min of meer religieus patchwork hun leven te duiden. De vraag naar de macht is buiten blik geraakt, iedereen mag nu zelf invulling geven aan de zin van het bestaan. Macht en spiritualiteit lijken verder van elkaar verwijderd dan ooit. Alle aandacht richt zich op de spiritualiteit, de macht blijft buiten schot. Alsof er geen noodzaak meer is om macht te bevragen op criteria van menselijkheid.²³ De keerzijde is echter dat spiritualiteit een louter personalistische aangelegenheid geworden is, privé, in de binnenkamer, los van de maatschappelijke werkelijkheid, hooguit als ankerplaats, om op adem te komen, om daarna weer ondergedompeld te worden in de *ratrace*.

Of kunnen spiritualiteit en macht wel in elkaar grijpen? Anders gezegd, in aansluiting bij Barth: wat wil het zeggen, dat God aanwezig is in de wereld? Mij werden de ogen geopend door de film *The son of Saul* (ook te horen als *The sun of soul*), debuut uit 2015 van de Hongaarse cineast László Nemes. Het verhaal van de film voltrekt zich in een Duits vernietigingskamp in de Tweede Wereldoorlog. Boven de ingang denken we ons de woorden *Arbeit macht frei*. De seculiere Jood Saul is te werk gesteld bij een *Sonderkommando*, dat als taak heeft de gaskamer te ontruimen. Op een dag bevindt zich tussen de lijken een jongen van een jaar of zeven, meer dood dan levend. Saul ziet de jongen en in een flits besluit hij de jongen te adopteren als zijn zoon. Nee, hij besluit niet, het gebeurt hem in een ongrijpbaar moment. De moord op de jongen wordt routineus afgemaakt door een Duitse officier van dienst en het lichaam van de jongen wordt toegewezen aan de arts voor sectie – sectie als oponthoud voor de gang naar de verbrandingsoven. Maar dat wil Saul niet laten gebeuren. Zijn zoon zal begraven worden in de aarde, begeleid door het gebed voor de doden, uitgesproken door een rabbi. Zijn dode zoon moet worden gered, dat is de heilige opdracht waarvoor Saul zich geplaatst weet.

Deze opdracht, dit verhaal waar hij zijns ondanks deel van wordt, herschept de mens Saul en herschept de onmenselijke werkelijkheid waarin hij moet werken. Saul is niet langer een radertje in een doodsmachine in afwachting van de wisse eigen dood, maar een mens met een doel. De andere leden van het *Sonderkommando* zijn niet langer ten dode opgeschreven willoze nummers, maar mensen met een naam, die benaderd kunnen worden en ingeschakeld om zijn doel te bereiken. Hoe kan de jongen uit de sectieruimte gered worden? Waar kan hij verborgen worden? Is er een rabbi te vinden? Waaraan is de rabbi te herkennen? Een nieuwe wagonlading slachtoffers wordt een verzameling mensen, allen met een gezicht waaraan

23 Over depolitisering, neoliberalisme en postmoderne filosofie: T. Beeckman, *Macht en onmacht. Een verkenning van de hedendaagse aanslag op de Verlichting*, Amsterdam/Antwerpen: De Bezige Bij, 2015.

zich misschien de rabbi laat herkennen. Ook de doden krijgen een gezicht, als Saul vreest dat zijn zoon toch is afgevoerd naar de stapelplaats voor de verbrandingsoven en hij daar gaat zoeken. Tijdens zijn missie wordt Saul door zijn *Sonderkommando* betrokken bij de voorbereiding en uitvoering van een gewapende opstand, een poging uit te breken. Hij verzaakt de hem opgelegde taak, in beslag genomen door zijn zoon. Op de vlucht van het *Sonderkommando* uit het kamp draagt Saul zijn zoon in doeken gewikkeld om hem te verliezen in het water van de rivier, die hij moet oversteken naar een kortstondige vrijheid.

De kracht van het verhaal

Het *Sonderkommando* zie ik als extreme metafoor voor de ontmenselijkte arbeid binnen een vervreemdende structuur. De film stelt de vraag aan de orde hoe we, met de woorden van Barth, Gods aanwezigheid kunnen denken in een werkelijkheid die geheel in de eigen wettigmatigheden is gevangen. De Jood Saul weet zich plots opgenomen in een verhaal, waarmee zijn hele omgeving in een ander licht komt te staan. Dankzij het wonder van spiritualiteit breekt de humaniteit baan door de hermetische structuur van het doodsrijk heen. (Dat laat onverlet de vraag of die structuur zelf inzet van strijd moet zijn in een gevecht van hard tegen hard.) Vanaf het moment dat Saul zichzelf ziet als verantwoordelijk persoon in een verhaal dat hem overvalt, leeft hij te midden van mensen. En het kan niet anders, of hij deelt zijn verhaal op een of andere manier met anderen, eenvoudig omdat hij hen moet meekrijgen in zijn missie. En daar ligt precies het belang van het DISK-project, om mensen te interviewen over het verhaal dat hen beweegt bij hun werk. Vaak voor het eerst van hun leven realiseren de ondervraagden zich dat zij hun werk ervaren als opgenomen in een groter verhaal. En eenmaal onder woorden gebracht, wordt duidelijk dat het geen lood om oud ijzer is welk verhaal verteld wordt. Soms gaat een verhaal over niet meer dan succes hebben en geld verdienen. Maar pas als de verhalen verteld worden, kunnen zij stof zijn voor gesprek en reflectie.

Overigens kost het inspanning om mensen werkelijk over hun werk aan het praten te krijgen. De interviews van DISK boden een veilige setting. Bij een eerder DISK-project moest Berthil Oosting ervaren dat de schroom bij mensen groot is om over hun werk te praten. De wetmatigheden van de werkvloer zijn dwingend, of het nu gaat om sociale wetmatigheden (pesten), organisatorische (de zoveelste reorganisatie), economische (targets), biografische (carrière) of hiërarchische (likken en trappen).²⁴ Voortdurend

24 B. Oosting, *Arbeidsvitaminen. Hoe ga je om met veranderingen in je werk?* DISK studiereek nr. 28, 1998.

ervaren mensen op de werkvloer nederlagen, pijnlijke compromissen, morele dilemma's, vernederende confrontaties. Er is stress, slapeloosheid, onmacht. Het is geen pretje daarover met buitenstaanders te praten, het is al pijnlijk er met zichzelf het gesprek over aan te gaan. De verleiding kan groot zijn om voor zichzelf een verhaal te construeren, waarin het zelf min of meer in vrede met zichzelf het werk kan uitvoeren en ondergaan, met alle gevaar van elleboogwerk of afstompen. Saul kon erover meepraten. Om op verhaal te komen rond het werk is daarom een veilige omgeving en professionele begeleiding een noodzakelijke voorwaarde.²⁵

Besluit

Spiritualiteit, het verlangen om op verhaal te komen, om niet onder te gaan in de wetmatigheden van het financieel-economische systeem, om niet gedegradeerd te worden tot een radertje met geen andere betekenis dan het systeem te laten functioneren. Voor spiritualiteit moet ruimte en tijd vrijgemaakt worden, omdat het veel van mensen vraagt om over hun werk te praten, om het verhaal op het spoor te komen waarin ze worden meegezogen. En om een tegenverhaal te kunnen ontdekken. Want een goed verhaal verandert mens en werkelijkheid.

25 *Arbeidsvitaminen* (noot 24) bevat een handleiding voor cursusleiders. Een handreiking voor bezinning en gesprek: A. Plaisier en H. Dane, *Wij en ons werk. Dienstbaar in Gods wereld*, Utrecht: Protestantse Kerk in Nederland, 2012; ook te downloaden via www.protestantsekerk.nl